

Irena Sochacka

LUDNOŚĆ WSCHODNIEJ CZĘŚCI DOLNYCH ŁUŻYC W XIV–XVIII WIEKU

Przedmiotem niniejszej analizy są zagadnienia związane z procesami kształtowania się ludności na Dolnych Łużycach, a w szczególności ludności wiejskiej we wschodniej części Dolnych Łużyc. Określenie „wschodnia część Dolnych Łużyc” obejmuje tereny wchodzące w skład ówczesnego powiatu gubińskiego. Trzon tego powiatu stanowiły miasta Fürstenberg, Gubin, Forst, Brody, Nowogród Bobrzański (część należąca niegdyś do Krzystkowic), Jasioń, Trzebiel, Żary oraz liczne wsie, w tym wsie należące do fundacji klasztoru w Neuzelle. Procesy przemian i rozwoju ludności na Dolnych Łużycach przebiegały stopniowo, nie były gwałtowne. W dawniejszych czasach, w XII–XIV wieku, wyróżniały się głównie procesy osadnicze skierowane z zachodu na wschód. W XV i XVI wieku zakończyły się procesy powstawania wielkiej własności ziemskiej oraz rozwijała się gospodarka folwarczna¹. W XVII wieku wpływ na liczbę ludności miały nie tylko przemiany gospodarcze, lecz przede wszystkim wojna trzydziestoletnia i jej skutki ekonomiczne i polityczne². W XVIII wieku przemiany demograficzne postępowały najszybciej. Charakterystyczne dla wsi było zmniejszanie się liczby gospodarstw chłopskich, powiększanie liczby gospodarstw małych, zagrodniczych oraz pojawienie się dwóch kategorii ludności: coraz liczniejszych chałupników oraz zupełnie nowej kategorii – komorników.

Problematyka sytuacji demograficznej na Dolnych Łużycach nie znalazła szerszego odzwierciedlenia w literaturze przedmiotu. W XVIII wieku prezentowaniem między innymi informacji związanych z bieżącym przebiegiem procesów demograficznych w poszczególnych powiatach i miastach, w miarę możliwości z całych Łużyc, zajmowała się redakcja wydawanego w Zgorzelcu pisma „Lausitzisches Magazin”, a od lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku pismo „Lausitzische Monatschrift”, będące kontynuacją poprzedniego tytułu. Gubin był najliczebniejszym powiatem Dolnych Łużyc,

¹R. Lehmann, *Die Herrschaften in der Niederlausitz*, Köln 1966.

²T. Jaworski, *Migracje ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w okresie i wyniku wojny 30-letniej*, [w:] *Wojna trzydziestoletnia 1618–1648 na ziemiach nadodrzańskich*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1993, s. 133–156.

posiadał prężne środowisko naukowe i był także wydawcą ciekawego i ambitnego pisma „Niederlausitzer Mitteilungen”, które sporadycznie publikowało artykuły poświęcone tej tematyce. Do badań nad historią Dolnych Łużyc największy wkład wnieśli m.in. Johann Gottlob Worbs³, Teodor Scheltz⁴, Woldemar Lippert⁵, Hugo Jentsch i Karl Gander⁶, J. Schultze⁷, a przede wszystkim Rudolf Lehmann⁸. Z najnowszych opracowań na temat ludności Łużyc wymienić należy dorobek Karlheinza Blaschke⁹ i Frido Mětška¹⁰.

Procesy osadnicze we wschodniej części Dolnych Łużyc nabrały przyspieszenia w XII–XIV wieku. Specyfiką tych terenów był ich dwuetniczny charakter, słowiański oraz germański, przybierający na sile wraz z wpływem wieków. Przede wszystkim w XII–XIII wieku nasiliły się migracje Niemców w kierunku wschodnim i kolonizacja zajętych terenów. Klasztor benedyktynów w Nienburgu nad Saalą osadzał niemieckich chłopów w swoich rozległych włościach. Jednocześnie arcybiskup Wichmann z Magdeburga zdobył leżącą na pograniczu Łużyc prowincję Dahme, zasiedlając ją licznym niemieckim chłopstwem. Stopniowo chłopci z Dahme ruszyli dawnym szlakiem w kierunku Luckau i Sonnenwalde. Leżący w południowej części powiatu klasztor w Dobrilugk (obecna nazwa Doberlug) kolonizował swoje tereny na początku XIII wieku. Podobnie działo się w większej części powiatu Luckau oraz ziem Beeskow – Storkow w ciągu całego XIII wieku. Poza wymienionymi ziemiami niemieckie osadnictwo w znacznym na-

³J. G. Worbs, *Neues Archiv für die Geschichte Schlesiens und der Lausitz*, cz. 1, Glogau 1804, cz. 2, Glogau 1824; i d e m, *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*, Sorau 1826.

⁴T. Scheltz, *Gesamt-Geschichte der Ober- und Niederlausitz*, t. 1, 1847, t. 2(1881–1882).

⁵W. Lippert był dyrektorem Archiwum Państwowego w Dreźnie, zajmował się głównie publikowaniem źródeł, w szczególności dotyczących średniowiecznej przeszłości Łużyc.

⁶H. Jentsch rozpoczął, a K. Gander kontynuował i zredagował monografię *Geschichte der Stadt Guben*, Guben 1925.

⁷J. Schultze, *Das Landregister der Herrschaft Sorau von 1381*, [w:] *Brandenburgische Landbücher*, Berlin 1936. Historycy Łużyc uznają wymieniony rejestr za jeden z najcenniejszych zachowanych dokumentów.

⁸R. Lehmann, *Geschichte der Niederlausitz*, Berlin 1963; i d e m, *Quellen zur Lage der Privatbauern in der Niederlausitz im Zeitalter des Absolutismus*, Berlin 1957.

⁹K. Blaschke, *Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur industriellen Revolution*, Weimar 1967.

¹⁰F. Mětšk, *Ludność dominium krośnieńskiego w latach 1550–1818*, „Sobótka” t. 14, 1959, s. 289–306; i d e m, *Ruch ludności i zmiany struktury ludnościowej w dolnołużyckim państwie stanowym Żary – Trzebiel w latach 1618–1818*, „Sobótka” t. 12, 1957, s. 487–511; i d e m, *Ludność serbołużycka na terenie państwa stanowego Barść – Brody i jej germanizacja od końca XVII wieku na tle historii politycznej i gospodarczej*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” t. 5, 1963, s. 292–346.

sileniu obejmowało północną część powiatu gubińskiego, a w szczególności tereny fundacji klasztoru cystersów w Neuzelle¹¹. Do wsi o przeważającym niemieckim charakterze w północnej części powiatu gubińskiego zalicza się według R. Lehmana następujące wsie klasztoru w Neuzelle (w nawiasach łужицкие nazwy wsi): Welmice (Welmice), Steindorf (Sćenojce), Streichwitz (Stšěgojce), Möbiskrüge, Göhlen (Golin), Henzendorf (Héndrichojce), Fünfeichen (Pěš Dubow), Schönfliess, Pohlitz (Polica), Riessen (Rašyn), Bahro (Barow), Kieselwitz (Kislica), Bremsdorf (Břemjew)¹². Nazwy serbskie miejscowości wskazują na ich pierwotny słowiański charakter.

W połowie XIII wieku tworzono niemieckie wsie głównie w południowo-wschodniej części Dolnych Łuzyc, w okolicy Lubska. Szczegółowy przebieg tych procesów ilustruje rejestr ziemski majątności żarskiej z 1381 roku, stanowiący istotny dokument na temat historii osadnictwa, gospodarki oraz ludności wiejskiej¹³. Z innych części Łuzyc nie zachowały się dokumenty tego rodzaju.

Według rejestru ziemskiego majątku żarskiego sporządzonego w 1381 roku do majątku tego należało — wyłączając miasto Żary — 55 wsi oraz trzy wsie na Śląsku. Samo miasto Żary, uzyskując prawa miejskie, otrzymało jednocześnie 50 hufy ziemi¹⁴. Z jednej trzeciej arealu miasto płaciło czynsz, reszta była wolna od opłat. Przy dolnej bramie w Żarach 3,5 hufy właściciele majątku żarskiego pozostawili sobie na folwark.

Wsie z hufami niemieckimi znajdowały się w pobliżu Żar, a wsie z hufami flamandzkimi lub wendyjskimi leżały w przewadze na zalesionych terenach majątku, w jego części zachodniej i północnej. Szczególnie wiele łuzycyckich wsi znajdowało się w pewnym oddaleniu od Żar, na zachód w kierunku Trzebiela i na północnym zachodzie oraz na północ w pobliżu Lubska¹⁵. W rejestrze ziemskim na stan ogólny 55 wsi ponad połowa ma zaznaczony podział gruntów oparty na flamandzkiej hufie, a więc typowy łужицки. Do tych wsi należały między innymi (podaję nazwy w następującym porządku: polska, łужицка, niemiecka):

- Górka – Górka – Gurkau (wieś kameralna),
- Piotrowice – Małe Pětrojce – Petersdorf (wieś wasalna),
- Rytwiny – Rynkow – Rinkendorf (wieś wasalna),

¹¹Fundację powołano w 1268 r. i działała do 1818 r., patrz: R. L e h m a n n, *Geschichte des Markgraftums Niederlausitz*, Dresden 1937, s. 38; i d e m, *Historisches Ortslexicon für die Niederlausitz*, Marburg 1979, t. 2.

¹²*Ibidem*.

¹³J. S c h u l t z e, *op. cit.*, s. V i n.

¹⁴1 hufa ziemi zwana niemiecką lub frankońską liczyła 24,19 ha, a 1 hufa ziemi zwana flamandzką lub wendyjską wynosiła 16,8 ha (wg obliczeń J. Schultze).

¹⁵R. L e h m a n n, *Geschichte des Markgraftums...*, s. 40.

Chlebowo – Némaškleb – Niemaschkleba (dominium wasalne),
 Pietrzyków – Petskow – Pitschkau (wieś wasalna),
 Lipsk Żarski – Lipsk – Liebsgen (wieś kameralna, od XV wieku wasalna),
 Golin – Golin – Guhlen (wieś wasalna),
 Mirkowice - (brak) – Meiersdorf (wieś kameralna),
 Wicina – Witcyn – Witzen (wieś kameralna),
 Guzów – Gusow – Guschau (wieś rycerska w XIV wieku, później kameralna),
 Zabłocie – Zabłoto – Sablath (wieś kameralna),
 Włostów – Nisménow – Nissmenau (wieś wasalna).

Niektóre wsie z majątności żarskiej przeszły do fundacji augustiańskiej w Żaganiu, zachowując jednak nadrzędność feudalną właścicieli Żar. Były to Lubanice (od 1385 r.), Żaganiec (od 1449 r.), Jaszkowice, Marszów, Kunice i Siodło (od 1460 r.). Kunice, Siodło oraz Lubanice i Żaganiec należały do fundacji augustianów aż do jej rozwiązania w 1810 roku¹⁶. Jaszkowice i Marszów w 1538 roku odstąpiono z powrotem majątkowi żarskiemu. We wsiach Jaszkowice, Marszów i Siodło mieszkała ludność łużycka, a ponadto była ona rozszana w większej lub mniejszej liczbie w innych wsiach¹⁷.

Na podstawie rejestru ziemskiego żarskiego można stwierdzić ogólną liczbę osób płacących podatki, czyli czynsz. Rejestr wymienia tylko imiona i określenie miejsca osadzenia we wsi lub rodzaj zajęcia mieszkańców, czasami są to nazwiska. Każdy z tych chłopów miał rodzinę, która pomagała w pracy: dzieci, dziadków oraz służbę, niestety ich liczby nie można podać, opierając się tylko na przypuszczeniach. Wykaz wsi i ilość podatników na podstawie rejestru (nazwy miejscowości podane w oryginalnej pisowni dokumentu; polska nazwa w nawiasie):

1. Gyvirstörff (Seifersdorf, część Żar) – 58,
2. Albrestörff (Olbrachtów) – 29,
3. Mildenaw (Miłowice) – 26,
4. Czukleybe (Suchleb) – 29,
5. Linderode (Lipinki) – 55,
6. Eckirswalde (Boruszyn) – 19,
7. Tzachelin (Dębinka) – 25,
8. Schonenwalde (Sieniawa Żarska) – 54,
9. Grabig (Grabig) – 28,
10. Droskaw (Drozków) – 53,
11. Lubenicz (Lubanice) – 48,

¹⁶ I d e m, *Das Sorbentum in der Herrschaft Sorau mit einer Bevölkerungskarte die Zeit um 1381*, [w:] *Jahrbuch für Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, t. 15, 1966, s. 11.

¹⁷ *Ibidem*, s. 25.

12. Frederistorff (Biedrzychowice) – 31,
13. Benyn (Bieniów) – 65,
14. Reynniswalde (Złotnik) – 50,
15. Waltirstórrff (Lubomyśl) – 19,
16. Goltbach (Kadłubia) – 27,
17. Weltristórrff (Olszyniec) – 55,
18. Maristórrff (Marszów) – 43,
19. Kuncendorff (Kunice) – 66,
20. Tzadelin (Dębinka) – 27,
21. Obir Ulristorff (Mirostowice Górne) – 41,
22. Tychdórrff (Stawnik) – 15,
23. Nedir Ulristorff (Mirostowice Dolne) – 15,
24. Loz (Łaz) – 20,
25. Syraw (Surowa) – 32,
26. Gorkaw (Górka) – 22,
27. Tolcz (Tyliczki) – 1,
28. Petristorffen (Piotrowice) – 8,
29. Reynmittendorff (Rytwiny) – 13,
30. Nemaskleba (Chlebowo) – 15,
31. Grabaw (Grabów) – 13,
32. Schonneych (Sieciejów) – 16,
33. Brestaw (Brzostowa) – 22,
34. Piczkaw (Pietrzyków) – 25,
35. Lobischen (Lipsk) – 8,
36. Jeristórrff (Jaryszów) – 13,
37. Golyn (Golin) – 29,
38. Grunczehalczin (Zieleniec) – (brak wykazu),
39. Miirstórrff (Mirkowice) – 11,
40. Bertilstórrff (Bieszków) – 10,
41. Rostok (Roztoki) – 10,
42. Wiczen (Wicina) – 13,
43. Gosteschaw (Guzów) – 16,
44. Rudenyck (wieś lub część wsi w pobliżu Jasienia, w XVI w. już nie istniała) – 15,
45. Sabelat (Zabłocie) – 25,
46. Legelaw (Łagoda) – (brak wykazu),
47. Krybaw (Krzywa) – (brak wykazu),
48. Makraw (Mokra) – 15,
49. Koczim (Chocimek) – 1,
50. Czeschaw (Cieszów) – 9,

51. Belendorff (Białowice) – 16,
52. Dobraw (Dąbrowiec) – 25,
53. Jesewyn (Jehsen, wieś, potem kolonia, wchodziła w skład majątku Białowice, już nie istnieje) – 8,
54. Nysmenaw (Włostów) – 14,
55. Herndorff (Żukowice k. Głogowa) – 38,
56. Gramschicz (Grębocice k. Głogowa) – 51,
57. Kryschaw (Królów) – 15,
58. Haselaw (Zajęczek) – (brak danych),
59. Lissegar (Lisia Góra) – (brak danych),
60. Budeschaw (Budziechów) – (brak danych),
61. Mastorff (Matuszowice) – (brak danych).

Z przedstawionego zestawienia wynika, że we wszystkich wymienionych wsiach podatki opłacało ogółem 1475 chłopów, pomijając wsie, z których brak danych. Ponadto poza chłopami użytkującymi ziemię jako wasale szlachty, korzystającymi z tak zwanego lasyckiego prawa do ziemi, będącego regułą w majątku żarskim oraz okolicy aż do XIX wieku, istniała jeszcze inna kategoria ludności. Ludzie ci, nazywani przez J. G. Worbsa *Tieglizer*¹⁸, w zapisach rejestru ziemskiego żarskiego zwani są *Deditzer*. W ten sposób określani byli ludzie wolni, którzy zajmowali się bartnictwem i zgodnie z prawem byli własnością pana, przebywając na określonych terenach. Mieszkali między innymi w Bieniowie, Lubanicach, Surowej, Wicinie, Guzowie, Kunicach, Królowie, Mirkowicach, Golinie, Zieleńcu, Brzostowej, Zabłociu. Po uzyskaniu pełnoletności mężczyźni płacili roczny czynsz w wysokości 5 groszy i 6 denarów jesienią na św. Michała. Zwyczajowo wsie płaciły w ciągu roku czynsze w trzech terminach: na św. Michała jesienią, w zapusty w lutym oraz na św. Jana w czerwcu. Ogółem rejestr ziemski wymienia około stu bartników, natomiast w 1740 roku zapisano już tylko 23 nazwiska pszczelarzy płacących czynsze właścicielom majątku żarskiego¹⁹.

J. Schultze obliczył, że wyłączając wioski śląskie, Żukowice i Grębocice, na ziemi żarskiej w 1381 roku mieszkało około 1350 rodzin chłopskich i zagrodniczych, co daje szacunkową liczbę 6000 mieszkańców wsi. Spośród nich autor około dwie trzecie ogólnej liczby mieszkańców zalicza do niemieckich osadników²⁰.

---

¹⁸J. G. Worbs, *Geschichte der Herrschaften...*, s. 81.

¹⁹J. Schultze, *op. cit.*, s. 110.

²⁰*Ibidem*, s. XXVII.

Cechą charakterystyczną dawnych wsi w XIV–XVI wieku na Dolnych Łużycach jest obecność dużych gospodarstw chłopskich. Zagrodnicy stanowią przeciętnie jedną piątą część ludności. Widać to wyraźnie na przykładzie wsi klasztornych Dobrilugk wymienionych w urbarzu z 1546 roku.

Tabela 1

Mieszkańcy wsi klasztornych Dobrilugk w 1546 roku

Lp.	Miejscowość	Chłopi	Zagrodnicy	Ogółem
1	Arzhain (Arenzhain)	28	2	30
2	Buckewin (Buckowien)	22	—	22
3	Doberstro (Freienhufen)	20	—	20
4	Dolenichen (Dollenchen)	23	9	32
5	Aichholz (Eichholz)	18	—	18
6	Fischwasser	23	5	28
7	Franckhenaw (Frankena)	36	6	42
8	Friderstorff (ok. Dobrilugk)	25	9	34
9	Friderstorff (ok. Luckau)	6	4	10
10	Franckendorff (ok. Luckau)	8	7	15
11	Golnitz (Göllnitz)	23	7	30
12	Gruno (Gruhno)	19	3	22
13	Hainersdorf (Hennersdorf)	15	2	17
14	Lichtenaw (Lichtena)	16	3	19
15	Lindenaw (Lindena)	29	15	44
16	Luck (Lugau)	22	11	33
17	Nexdorff (Nerdorf)	16	1	17
18	Oppelwen (Oppelhain)	20	2	22
19	Brisen (Prietzen)	24	1	25
20	Rickersdorff (Rückerksdorf)	20	11	31
21	Schadewitz	14	3	17
22	Schildo (Schilda)	18	3	21
23	Schonborn (Schönborn)	29	17	46
24	Sorno	21	8	29
25	Staupitz	19	6	25
26	Trebs (Trebbus)	29	8	37
27	Drewitz (Tröbitz)	22	—	22
28	Widertzchain (Werenzhain)	41	5	46
	Razem	606	148	754

Źródło: R. L e h m a n n, *Die Dorfbewohner des Dobrilugker Klostergebiets nach dem Urbar von 1546*, „Niederlausitzer Mitteilungen” t. 29, s. 140–146. W nawiasach obecne nazwy wsi.

Z przedstawionej tabeli wyraźnie wynika, że na ogólną liczbę 754 chłopów i zagrodników ci ostatni stanowią 19,63% mieszkańców, a więc w XVI wieku tworzyli mniejszość. Porównując liczbę 6000 mieszkańców wsi z liczbą ludności w tych samych wsiach majątku żarskiego w 1618 roku, F. Mětšk zauważył²¹, że przyrost ludności na przestrzeni 237 lat (od 1381 do 1618 roku) wyniósł zaledwie 23%. W późniejszym okresie, już po wojnie trzydziestoletniej, w ciągu lat 1618–1818 (pomimo wojny trzydziestoletniej, siedmioletniej i innych strat) przyrost ludności wyniósł aż 105%. Był to wynik planowej akcji państwa, takiej jak w Prusach i Brandenburgii. W dobrach należących do państwa przyrost ludności był szybszy, w dobrach szlacheckich – wolniejszy.

Wojna trzydziestoletnia spowodowała, że nastąpiły ogromne straty materialne oraz w liczbie ludności, również we wschodniej części Łużyc. Wielu chłopów, nie mając czym uprawiać ziemi, opuściło swoje gospodarstwa. Przykładem tego stanu rzeczy może być sytuacja we wsiach należących do fundacji klasztornej w Neuzelle.

Tabela 2

Spis wsi klasztornych i chłopów fundacji Neuzelle w 1658 roku

L.p.	Nazwa wsi	Przed wojną		Po wojnie	
		chłopi	zagrodnicy	chłopi	zagrodnicy
1.	Welnice (Welmice)	30	45	3	12
2.	Coschen	11	21	0	14
3.	Breslagk (Břazowy Ług)	15	17	2	14
4.	Raclawiec (Radsow)	7	13	1	6
5.	Kosarzyn (Košařna)	5	15	0	6
6.	Łomy (Łomy)	11	18	2	9
7.	Drzeńsko Duże (Wielki Drězg)	0	13	0	2
8.	Żytowań (Žytowań)	7	12	3	2
9.	Streiwitz (Stšěgojce)	16	7	6	5
10.	Schwerzko	7	5	1	4
11.	Göhlen (Gólin)	12	8	6	6
12.	Bahro (Barow)	6	7	1	5

²¹F. Mětšk, *Ruch ludności...*, s. 491 i n.

Tabela 2 cd.

L.p.	Nazwa wsi	Przed wojną		Po wojnie	
		chłopi	zagrodnicy	chłopi	zagrodnicy
13.	Henzendorf (Héndrichojce)	8	7	4	7
14.	Kobbeln (Kobońia)	7	7	5	4
15.	Kieselwitz (Kislica)	14	6	13	5
16.	Bremsdorf (Břemjow)	9	15	7	7
17.	Tschernsdorf (Cernsk)	9	10	6	4
18.	Fünfeichen (Pěš Dubow)	14	18	11	10
19.	Riesen (Rašyn)	16	14	7	12
20.	Pohlitz (Pólica)	16	14	4	11
21.	Schönfliess	11	9	1	5
22.	Krebsjauche (Sucha)	15	20	10	15
23.	Ziltendorf (Cyltow)	19	52	10	36
24.	Vogelsang	18	29	0	14
25.	Lawitz (Lawojce)	10	25	1	16
26.	Kummro (Komorow)	4	19	4	9
27.	Schlaben (Sławin)	0	42	0	19
28.	Treppeln (Třebule)	9	13	9	13
29.	Möbiskrüge	19	18	12	14
30.	Diehlo (Žělow)	8	16	4	5
Ogółem	30 wsi	333	515	133	291

Źródło: R. Lehmann, *Quellen zur Lage der Privatbauern in der Niederlausitz in Zeitalter des Absolutismus*, Berlin 1957; idem, *Historisches Ortslexikon...*; W. Pasterniak, H. Szczegółka, *Słownik nazw geograficznych Ziemi Lubuskiej*, Zielona Góra 1963. W nawiasach łужицке nazwy wsi.

Ogółem w trzydziestu wioskach fundacji pracowało przed wojną 333 chłopów oraz 515 zagrodników, po wojnie liczba ich zmniejszyła się do 133 chłopów oraz 291 zagrodników. Przeciętne straty wynosiły około połowy stanu ludności. W niektórych wioskach straty były bardzo duże, na przykład we wsi Vogelsang z osiemnastu chłopów nikt nie został, a z poprzedniej liczby 29 zagrodników pozostało czternastu. Tylko dwie wsie, Kieselwitz oraz Treppeln, utrzymały w zasadzie swój stan ludności z poprzedniego okresu. We wsiach szlacheckich należących do fundacji sytuacja była trudniejsza, w niektórych nikt nie pozostał.

Tabela 3

Spis wsi szlacheckich i chłopów fundacji Neuzelle w 1658 roku

L.p.	Nazwa wsi	Przed wojną		Po wojnie	
		chłopi	zagrodnicy	chłopi	zagrodnicy
1.	Siedlo	—	11	—	5
2.	Bresinchen (Břazynka)	2	8	5	3
3.	Steindorf (Sčenojce)	4	2	5	8
4.	Lauschütz (Łużyca)	—	5	—	—
5.	Ossendorf (Wösna)	3	3	—	—
6.	Ullersdorf (Płonice)	3	4	—	—
	Ogółem	12	33	10	16

Źródło: jak w tab. 2.

Na ogólną liczbę dwunastu chłopów i 33 zagrodników przed wojną pozostało po wojnie we wsiach szlacheckich najwięcej, bo dziesięciu chłopów pełnorolnych (tylko dwóch odeszło). Zagrodników pozostała tylko połowa, szesnaście osób. Wszystkie wymienione powyżej wsie należały do ówczesnego powiatu gubińskiego.

Chłopom pełnorolnym, kmieciom, trudniej było opuszczać ziemię, ponieważ byli z nią silniej związani od zagrodników. Najruchliwszą grupą społeczną byli chałupnicy, którzy jako luźno związani z ziemią łatwiej też ją opuszczali. Z badań F. Měťška dotyczących majątku żarskiego wynika, że gospodarstwa kmiecie we wsiach państwowych rozrastały się, natomiast we wsiach szlacheckich liczba ich spadała, a na ich miejscu rozpowszechniały się małe gospodarstwa zagrodnicze²².

Lasyckie posiadanie ziemi na Dolnych Łużycach sprzyjało rozwojowi gospodarki folwarcznej. Opuszczone przez chłopów ziemie, tak zwane pustki, których szczególnie po wojnach i zarazach dużo powstawało, łatwo było właścicielowi parcelować bądź przyłączać do areału dworskiego, a także tworzyć nowe folwarki i owczarnie.

Podobnie kształtowała się sytuacja ludności wiejskiej w majątku Brody. Według obliczeń F. Měťška w dobrach kameralnych najliczniejszą grupą byli kmiecie, a w dobrach wasalnych najwięcej było zagrodników. W tych dobrach także polityka rolna sprzyjała przydzielaniu ziemi kmiecej folwarkom. Ponadto trzeba nadmienić, że większość ludności wiejskiej stanowili Serbołużyczanie o małej znajomości języka niemieckiego.

²² *Ibidem*, s. 491.

Tabela 4

Liczebność ludności w majątku Forst – Brody w latach 1668–1798

Miejsce	1668	1708	1750–1755	1777	1797–1798
Miasto Forst	1200	806	1461	1150	1393
Wsie kameralne	2754	2582	3284	3058	3165
Wsie wasalne	—	1820	2396	3035	2950
Miasto Brody	364	327	(600)	782	844
Wsie kameralne	—	933	1184	1192	1092
Wsie wasalne	—	2199	2843	9429	3603
Razem		8667	11 768	18 646	13 047

Źródło: F. Mě t s k, *Ludność serbołużycka na terenie państwa stanowego Barśc – Brody i jej germanizacja od końca XVII wieku na tle historii politycznej i gospodarczej*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” t. 5, 1963, s. 300.

Od 1708 do 1798 roku przyrost ludności w majątku Forst – Brody wynosił 4380 osób, czyli niecałe 50%. Podobnie kształtowała się sytuacja w Saksonii i na Górnych Łużycach. K. Blaschke stwierdził, że w XVI wieku liczba ludności wzrosła o 21%; na skutek wojny trzydziestoletniej spadła w XVII wieku poniżej 50%. Straty ludności były zróżnicowane. Na północnych terenach Górnych Łużyc niektóre obszary uległy całkowitemu wyludnieniu. Generalnie południowa część Górnych Łużyc była najbardziej zaludniona – niektóre wioski przypominały miasta i liczyły po kilka tysięcy mieszkańców. W porównaniu do dziedzicznej Saksonii z jej korzystniejszymi dla chłopów stosunkami agrarnymi sytuacja na Górnych Łużycach była inna. Rozrastające się majątki bardzo mocno wpłynęły na sytuację społeczną wsi. Ilość gospodarstw chłopskich zmniejszyła się: w 1300 roku było ich 64 000, około 1550 roku 57 000 i około 1750 roku 50 000 gospodarstw. Zmniejszeniu uległa także liczba chłopów; w tych samych latach wynosiła odpowiednio 320 000, 287 000 oraz 250 000.

W połowie XVI wieku w powiatach Budziszyn, Zgorzelec, Hoyerswerda, Kamenz, Löbau i Rothenburg na 79 000 mieszkańców wsi żyło 50 000 Serbów. W połowie XVIII wieku Serbowie stanowili już tylko jedną piątą część ludności, która w tym czasie wynosiła około 280 000²³.

Jak uprzednio nadmieniłam, Dolne Łużyce nie zostały w tak wysokim stopniu przebadane, jak Górne Łużyce, brak szerszego opracowania na temat ludności. Przykładem dość stabilnego jej rozwoju jest ziemia krośnieńska, należąca od XV wieku do Brandenburgii, ale pod względem etnicznym

²³K. Blaschke, *op. cit.*, s. 181, 213.

w przewadze zamieszkała przez ludność serbołużycką (w 26 wsiach). W 1550 roku było 365 gospodarstw sołtysich i kmiecych oraz 157 gospodarstw zagrodniczych. W 1755 roku tych pierwszych gospodarstw było 363, a więc prawie tyle samo, za to liczba gospodarstw zagrodniczych zwiększyła się do 180. Pojawiła się także w XVIII wieku kategoria ludności – chałupnicy. W 1755 roku było łącznie 101 chałupników (w 1577 roku tylko dwóch, a w 1718 roku było już sześćdziesięciu chałupników). Na początku XVIII wieku wystąpiła ponadto kategoria komorników, do których zaliczano zarówno robotników i rzemieślników wynajmujących izby, jak i ludzi, których obecnie nazywamy emerytami rolniczymi. W 1718 roku było ich 78, a w 1755 – 104. F. Mětšk zwrócił uwagę na stosunkowo małe straty ludności w Krośnieńskim po wojnie trzydziestoletniej – około 40%, podczas gdy w majątku Żary-Trzebiel straty wyniosły 73,6%, a w majątku Forst-Brody 60%²⁴. W Krośnieńskim straty wyrównały się stopniowo dzięki przyrostowi naturalnemu²⁵. Analiza danych na temat ludności Dolnych Łużyc wykonana na podstawie informacji publikowanych w drugiej połowie XVIII wieku w zgorzeleckich czasopismach wskazuje stały wzrost zaludnienia.

Tabela 5

Wykaz ślubów, chrztów i zgonów ludności Margrabstwa Dolnych Łużyc w latach 1764–1797

Rok	Śluby	Chrzty	Pogrzeby	Rok	Śluby	Chrzty	Pogrzeby
1764	1133	3892	2796	1780	1034	3922	2415
1765	1160	3770	2535	1781	940	3862	2881
1766	992	3863	2654	1782	905	3640	3247
1767	957	3749	2856	1783	927	3889	2852
1768	925	3741	3802	1784	890	3672	2435
1769	873	3745	2478	1785	917	3675	2747
1770	883	3858	2520	1786	896	3537	2697
1771	833	3481	2765	1787	932	3685	3491
1772	729	2958	4239	1788	893	3980	3411
1773	967	3252	3029	1789	1004	3608	2657
1774	909	3761	2689	1790	986	3812	2775

²⁴F. Mětšk, *Ruch ludności...*, s. 495 i n.; i d e m, *Ludność serbołużycka...*, s. 295.

²⁵Serbowie stanowili 90% ludności dominium w XVI w., Niemcy 7%, a Polacy 3%. Na początku XVIII w. proporcje się zmieniły. Serbowie stanowili 85,3%, Niemcy 11,2%, a Polacy 3,5% ludności (wg F. Mětšk, *Ludność dominium...*, s. 289).

Tabela 5 cd.

Rok	Śluby	Chrzty	Pogrzeby	Rok	Śluby	Chrzty	Pogrzeby
1775	923	3648	2575	1791	918	3555	2858
1776	—	—	—	1793	1868	3112	2968
1777	948	3692	3144	1795	1146	3876	3214
1778	—	—	—	1796	1159	4274	3384
1779	1069	3623	2463	1797	1167	4208	3037

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Lausitzisches Magazin” 1770, s. 108–109; 1771, s. 153; 1772, s. 152; 1773, s. 93–94; 1774, s. 110; 1775, s. 90; 1776, s. 68; 1778, s. 56; 1780, s. 145; „Lausitzische Monatschrift” 1790–1792 (*Beyträge zur natürlichen, ökonomischen und politischen Geschichte der Ober- u. Niederlausitz*, oprac. von Chr. A. Peschek), 1792, s. 193; 1794, s. 99; 1796, s. 127; 1797, s. 319; 1798, s. 199.

Dla lat nieuwzględnionych w tabeli 5 nie odnaleziono danych, redakcyjnym wymienionych czasopism nie zawsze udawało się zebrać potrzebne wiadomości. Zestawienia dostarczały głównie władze kościelne. Z danych tych wynika ogólny szybki przyrost ludności. W 1764 roku zawarto 1133 śluby, a w 1797 roku 1167. W 1764 roku ochrzczono 3892 dzieci, a w 1797 roku – 4208. Liczba zgonów wśród mieszkańców także nie odbiegała od przeciętnej i wynosiła w 1764 roku 2796, a w 1797 r. 3037. W całym okresie przedstawionym w tabeli tylko jeden, 1772 rok wypadł najgorzej, przyrost ludności był ujemny, przewaga zgonów nad liczbą chrztów wyniosła 1281. Był to prawdopodobnie rok zarazy.

Radca miejski z Żar Julius Below w swej kronice zachowanej w rękopisie sporządził w pierwszej połowie XIX wieku wykaz urodzeń i zgonów ludności miasta w latach 1701–1800²⁶. Wynika z niego, że także w Żarach 1772 rok zakończył się ujemnym bilansem ludności, wynoszącym minus 65; takim samym bilansem minusowym w całym stuleciu zakończyły się kolejne lata 1792, 1793 i 1794. Dla Żar najgorszy był 1705 rok, gdy zmarło 169 osób. Przyczyną była prawdopodobnie epidemia dżumy, która szalała w Europie w latach 1701–1711.

Zarazy i klęski żywiołowe powodowały wielkie straty ludnościowe w kolejnych latach XVI wieku, na przykład w Żarach zmarło na cholere w 1510 roku 900 osób, w 1526 – 350 osób, a w latach 1551–1552 – 1500 osób²⁷. Cholera szalejąca w 1631 roku w sześciu wsiach należących do kościoła klasztorowego zwanego wendyjskim w Gubinie zabrała 349 osób na ogólną liczbę

²⁶ *Chronik der Stadt Sorau von Julius Below* (rękopis w zbiorach prywatnych prof. Tomasza Jaworskiego w Zielonej Górze).

²⁷ J. G. W o r b s, *Geschichte der Herrschaften...*, s. 84.

około 1500 parafian i dopiero około 1650 roku liczba mieszkańców tych wsi powróciła do stanu poprzedzającego zarazę²⁸. Także niepogody i wichury, na przykład w latach 1565, 1612, 1661, były przyczyną głodu i śmierci wielu mieszkańców ziemi żarskiej, podobnie jak plaga szarańczy, która nawiedziła ten rejon w 1730 roku²⁹.

W ciągu XVIII wieku urodziło się w Żarach ogółem 10 728 osób, a zmarło ogółem 10 386 osób, czyli ogólny bilans ludności miasta był mniej więcej w równowadze i przewaga urodzin wyniosła 342 osoby. Według J. Belowa w XVIII wieku Żary liczyły około 4000 mieszkańców.

O tym, że wszystkie dane na temat liczby ludności w dawnych czasach mogą być zawodne, poza wypisami z ksiąg metrykalnych kościelnych oraz wykazów podatkowych, może świadczyć fakt, że w wykazie za 1769 rok podano, że w Żarach urodziło się 118 dzieci, a w sześciu wsiach należących do tej parafii (Radwanowie, Grabiku, Kadłubi, Lubomyślu, Surowej i Górcie) urodziło się 54 dzieci³⁰. J. Below podaje liczbę 92 urodzin w samym mieście Żary, czyli o 26 dzieci niższą. Podobnie za 1787 rok podano w „Lausitzisches Magazin” dla Żar 177 chrztów i 144 zgony, natomiast J. Below podaje 120 chrztów i 111 zgonów, różnica jest więc znacząca. W tym samym roku w Gubinie ochrzczono 177 dzieci, a zmarło 160 osób, a w Jasieniu ochrzczono 22 dzieci, zmarło 19 osób³¹. Według danych F. Mětška w 1777 roku w Forst mieszkało 1150 mieszkańców, w Brodach około 600³². W tym samym 1777 roku w całym powiecie Gubin ochrzczono 992 dzieci, w powiecie Lübben – 273, w Luckau – 189, w Calau – 308, a w powiecie Spremberg – 113 dzieci.

Warto dodać, że na przykład w 1775 roku w samym Lübben na 143 urodzonych dzieci 65 dzieci należało do parafii niemieckiej, a 78 dzieci do parafii łużyckiej. Na 33 zawarte małżeństwa w owym roku dziesięć odbyło się w parafii niemieckiej, a 23 w parafii łużyckiej³³. Osób przystępujących do komunii świętej w parafii niemieckiej było 2272, a w parafii łużyckiej – 4135. Podobnie wyglądała sytuacja w 1777 roku w Lübben, na 31 małżeństw trzynaście zawarto w parafii niemieckiej, a osiemnaście w parafii łużyckiej; na 137 urodzonych tego roku dzieci 69 urodziło się i ochrzczono w parafii niemieckiej, a 68 dzieci w parafii łużyckiej³⁴.

²⁸W księdze kościelnej w 1636 r. zapisano w języku serbskim 6 par zawierających małżeństwo, oznacza to, że w wioskach wokół Gubina jeszcze rozmawiano po łużycku; O. Baltzer, *Die Pest in den Dörfern um Guben*, „Niederlausitzer Mitteilungen” t. 8, 1904, s. 44–47.

²⁹J. G. W o r b s, *Geschichte der Herrschaften...*, s. 181.

³⁰„Lausitzisches Magazin” 1770, s. 108–109.

³¹*Ibidem*, 1788, s. 85.

³²F. Mětšk, *Ludność serbotużycka...*, s. 306.

³³„Lausitzisches Magazin” 1776, s. 69.

³⁴*Ibidem*, 1778, s. 56.

Warto także wspomnieć o tym, że na terenie pobliskiego Lubska i okolicznych wsi (Lubsko należało od końca XV wieku do Brandenburgii) mieszkała licznie ludność łużycka. Porządek kościelny Lubska z 1645 roku regulował chrzciny zarówno „wendyjskie”, jak i niemieckie, tak samo śluby, ofiary oraz osobno grosz za zmarłych. W 1779 roku informowano, że wszędzie wokół miasta mieszka tyłu Łużyczan, że dla nich odbywają się kazania w ich języku³⁵. Pod koniec XVIII wieku mieszkało na Dolnych Łużycach 119 156 mieszkańców.

Tabela 6

Konsumenci na Dolnych Łużycach

Powiat	1791	1795	1797
Gubin	59 377	59 987	61 075
Lübben	17 376	17 580	17 976
Calau	17 459	17 653	17 608
Luckau	14 687	14 922	15 068
Spremberg	7119	7094	7429
Razem	116 018	117 236	119 156

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Lausitzische Monatsschrift” 1790–1792, cz. 2, s. 380–381; 1796, s. 127; 1798, s. 199, 261.

Moje obliczenia pokrywają się z obliczeniami R. Lehmana, który podaje ogólną liczbę mieszkańców Dolnych Łużyc³⁶.

Tabela 7

Wzrost mieszkańców Dolnych Łużyc w latach 1755–1799

Rok	1755	1772	1785	1791	1795	1797	1798	1799
Liczba mieszkańców	106 053	110 000	111 444	116 018	117 029	119 156	119 793	121 129

Przedstawione dane oddają w przybliżeniu ówczesną liczbę ludności (nie obejmują terenów majątności Doberlug, Sonnenwalde oraz Fünsterwalde). Z uwagi na stan zestawień statystycznych w tamtych czasach wszystkie obliczenia mają charakter szacunkowy. Z przedstawionego materiału wynika, że wschodnia część Dolnych Łużyc (czyli dawny powiat gubiński) miała

³⁵R. Lehmann, *Das Sorbentum...*, s. 29.

³⁶Idem, *Geschichte des Markgraftums...*, s. 411.

najwyższą liczbę mieszkańców. Pozwala to między innymi wnioskować, że i w innych dziedzinach ważnych dla gospodarki Dolnych Łużyc region ten się pozytywnie wyróżniał.

Rozwój i kształtowanie się ludności na Dolnych Łużycach przebiegały w XIV–XVIII wieku w sposób ciągły. Z początku wolniejsze, z biegiem lat — głównie w XVIII wieku — procesy te następowały w sposób znacznie szybszy. Zależały one od kilku najważniejszych czynników, którymi były przede wszystkim przemiany ekonomiczne na wsi związane z rozwojem wielkiej własności ziemskiej i gospodarki folwarcznej, procesy migracji ludności z przyczyn politycznych (głównie wojna trzydziestoletnia) i konfliktów na tle religijnym oraz czynniki naturalne, takie jak zarazy i klęski żywiołowe.

Irena Sochacka

DIE BEVÖLKERUNG DES ÖSTLICHEN TEILS DER NIEDERLAUSITZ VOM 14. BIS 18. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die Prozesse der Bevölkerungsgestaltung in der Niederlausitz, besonders in dem damaligen Gubener Kreis sind Thema dieser Arbeit. Die Besonderheit der Einwohner dieses Territoriums lag in dem doppelten ethnischen Charakter: dem slawischen und dem germanischen, der im Laufe der Zeit zunahm. Viele Orte des Gubener Kreises behielten außer dem deutschen zugleich ihre alten sorbischen Ortsnamen. In der mehr als die Hälfte der Dörfer teilte sich das Land in die flämischen Hufen, also in typisch sorbische. Alte Einträge in die Kirchenbücher in vielen hiesigen Pfarrgemeinden zeugten von der slawischen Herkunft der Bevölkerung.

Demographische Prozesse in der Niederlausitz hatten meistens einen ruhigen Verlauf. Einen großen Einfluss auf die Bevölkerung hatten die Grundbesitz- und Siedlungsverhältnisse, besonders die Kolonisationsprozesse, die ihren Höhepunkt im 12. und 14. Jahrhundert erreichten, ausgeübt. Eine große Rolle in der Bevölkerungsgestaltung spielte nicht nur die Entwicklung großer Gutsherrschaften, die in der Niederlausitz im 15. Jahrhundert und anfangs des 16. Jahrhunderts endete, sondern auch die Entwicklung der Vorwerkwirtschaft. Das ehemalige Dorf hatte typische pro 25 Hektar und etwas grössere Bauernstellen, die Zahl der kleinen Bauernhöfe war gering. Die Gärtner und Häusler machten im 16. Jahrhundert in verschiedenen Kreisen der Niederlausitz von 20 bis 25% der ganzen Zahl der bäuerlichen Bevölkerung aus. Im Laufe der Zeit und der wirtschaftlichen Prozesse änderten sich auch die bäuerlichen Wirtschaften. In den Kammerdörfern blieben die Grossbauern in der Mehrzahl. In den Vasallengütern überwogen

---

kleine Gärtnerstellen, weil die landwirtschaftliche Politik die Übergabe der z.B. verlassenen Bauernhöfe für die Vorwerke bevorzugte.

Einen grossen Einfluss auf die Bevölkerungszahl hatte der Dreißigjährige Krieg, in dem die Bewohnerverluste über 70% in der Sorau – Triebel Herrschaft und ca. 60% in der Forst – Pförten Herrschaft ausmachten. Manche Dörfer blieben ganz unbewohnt. Auch Säuche und Hunger, die von Zeit zu Zeit nicht nur die Niederlausitz plagten, haben das Tempo des Menschenzuwachs beschränkt, der in den Jahren 1381–1618 23% ausmachte. In der späteren Epoche des 17. und 18. Jahrhunderts ging der Zuwachs der Bevölkerung schneller und machte 100% aus. Wie es F. Mětsk erklärte, war es Endergebnis der Bevölkerungspolitik des Staates. Das vorgestellte Material weist auch darauf hin, daß der alte Gubener Kreis die höchste Bevölkerungszahl in der ganzen Niederlausitz hatte. Im Jahre 1797 waren es 61 075 Einwohner, während die Zahl aller Einwohner der Niederlausitz sich auf 119 156 beschränkte.

Übersetzung Anna Maria Sochacka